

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ ДОМОДЕРНИХ ЧАСІВ

УДК 94 (477. 63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ ЛЕВА ГУМІЛЬОВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті автор орієнтує читача на своє монографічне дослідження (Стороженко І. С. «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ...», 2007), у якому йому вдалося вперше в українській історіографії (обравши за методологічний інструмент теорію етногенезу Л. Гумільова) визначити механізм утворення й розвитку українського козацтва, а також його сутність, яка полягає в тому, що воно виникло як етнічне утворення, як субетнос українського етносу і його домінанта.

Ключові слова: Л. Гумільов, етногенез, методологічний інструмент, українське козацтво, етнос, субетнос.

В статье автор ориентирует читателя на свое монографическое исследование (Стороженко И. С. «Богдан Хмельницкий и Запорожская Сечь...», 2007), в котором ему удалось впервые в украинской историографии (избрав в качестве методологического инструмента теорию этногенеза Л. Гумилева) определить механизм появления и развития украинского казачества, а также его сущность, заключающуюся в возникновении его как этнического образования, как субэтноса украинского этноса и его доминанты.

Ключевые слова: Л. Гумилев, этногенез, методологический инструмент, украинское казачество, этнос, субэтнос.

The article orients a reader on the monographic research of author (Storozhenko I. S. «Bohdan Khmelnytsky i Zaporozka Sich...», 2007), in that the author has succeeded first in Ukrainian historiography (electing the theory of ethnogenesis of Gumilev as a methodological tool) to define the

mechanism of origin and development of the Ukrainian Cossackdom, as well as his essence, consisting in the fact that it arose up as an ethnic formation, as subethnos of the Ukrainian ethnos and his dominant.

Key words: L. Gumilev, Ethnogenesis, methodological tool, the Ukrainian Cossackdom, ethnos, subethnos.

Проведені автором дослідження генезису та еволюції організаційних структур українського козацтва за період кінця XV – середини XVII ст. на засадах новітньої методології, у якій провідним був системний метод (тобто застосування соціальних систем), **викликали, деякою мірою, розчарування у дослідника, оскільки отримані результати протирічили існуючій раніше версії героїзації козацтва як захисника вітчизни.** Виявилось, що наше козацтво виникло наприкінці XV ст. і після цього понад 60 років існувало як кримінальний малочисельний елемент і не брало участі у відсічі татарських нападів. Цю функцію виконували бояри-рицарі та кінні слуги прикордонних замків (Брацлава, Звенигорода, Канева, Черкас, Переяслава та інших прикордонних міст).

За висновками М. Грушевського, у першій половині XVI ст. козацтво існувало як побутове явище: воно не тільки не сформувалося як певна верства, але й не набуло ясної соціальної виразності [1, с. 100]. Тільки на початку другої половини XVI ст., спираючись на дані перепису мешканців прикордонних замків та їх околиць за 1552 р., М. Грушевський зазначає, що виявлені «... тільки незначні осади козаччини, як суспільної верстви і то тільки в подніпрянських замках – головних її вогнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнижчих категорій людності – людей неосілих, немаючих, неприкаяних, в числі кількох сот» [1, с. 131]. Він вказує також на те, що належність до козацтва не давала ніяких прав, привілеїв і вигоди, а, навпаки, будь-хто міг звинуватити козака в будь-якому кримінальному вчинку, до якого він не був причетний. Це спонукало козаків приховувати свою належність до козацтва. **Водночас зазначимо, що доля козацтва раптом змінилася на початку 60-х рр. XVI ст. через кризову ситуацію із військових питань у Польщі та Литві.**

Польська армія не мала національної піхоти в необхідній кількості, оскільки поляки не вважали принизливим для себе служити в цьому роді війська. Тому до участі у воєнних кампаніях залучалася наймана піхота, зокрема угорська. Готуючись до війни проти Москви, а саме до Лівонської кампанії (1561–1569 рр.), керівництво Польщі та Литви через брак коштів вирішило створити свою національну піхоту за угорським зразком. Був запропонований найдешевший варіант вирішення цієї проблеми: залучення до створення такої піхоти козацтва та козакуючих мешканців, які згодні воювати за воєнну здо-

бич. Запрошення козацтва на державну службу в ролі піхотинців означало його легітимізацію як суспільної верстви, тому після закінчення Лівонської кампанії (1569 р.) козаки повернулися до прикордонних замків як їх повноправні мешканці. Протягом 1570–1572 рр. король Сигізмунд II Август провів першу урядову козацьку реформу, за якою козацтво було оголошено у Речі Посполитій привілейованим збройним станом із відповідними правами та вольностями. Старшим над усім козацтвом призначили Яна Бадовського, якому король сформував роту у складі 300 козаків як його владний почт і зразок організаційної структури козацтва [1, с. 144–145].

Починаючи з 1570 р. козацтво взяло на себе функції відсічі татарських нападів і здійснювало походи на турецько-татарські володіння. Водночас козаки осаджують хутори й села, створюють свої господарства й сім'ї, а організаційно проживають територіальними десятками, очолюваними отаманами (десятниками).

Готуючись до Московської кампанії (1578–1580 рр.), король Стефан Баторій у 1578 р. провів другу козацьку урядову реформу, за якою розширив права та вольності козацтва, зокрема вручив клейноди (королівську хоругву, булаву, литаври, три гармати), надав містечко Трахтемирів для козацької столиці, а старшому над козацтвом Янові Оришовському сформував роту у складі 532 козаків як його владний почт і зразок організаційної структури козацтва [1, с. 159]. Починаючи з 1579 р. козаки передислоковують свої **військові** структури на Низ Дніпра, де на островах Великого Лугу будують 8 городків (від кожного прикордонного замку, де мешкають козаки), які після 1585 р. отримують самоназву «січі». На базі цих січей були утворені 8 кошів.

Оскільки тепер належність до козацького стану мала соціально-економічні вигоди, то до його лав приєдналися не тільки ветерани воєн, а й дрібна збідніла шляхта. Зокрема, за підрахунками різних дослідників, чисельний склад козацтва наприкінці XVI ст. був у межах 15 тисяч осіб. У результаті третьої урядової козацької реформи, проведеної королем Сигізмундом III у 1590–1591 рр., відповідно до постанови сейму «Порямок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 р. низовому козацтву було дозволено створити першу Запорозьку (Базавлуцьку) Січ (1590–1638 рр.). Її було побудовано як федерацію восьми кошів острівних січей із столицею на дніпровому острові Базавлук [1, с. 173–175; 5, с. 178–179; 8, с. 198–278].

Протягом двох перших десятиліть XVII ст. Січ покозачила східну Україну, установила козацьку юрисдикцію на волості (південна Київщина та Брацлавщина) і перенесла сюди з Низу Дніпра свою організаційну структуру, утворивши на базі прикордонних замків вісім територіальних кошів із столицею у м. Каневі. Коші поділялися на те-

риторіальні сотні, а останні – на десятки. Січ не мала паланок і куренів. Козаки постійно проживали на волості, а коші острівних січей використовували лише в теплу пору року.

На початку другого десятиліття цього ж століття Січ уклала союз із православною церквою, що сприяло об'єднанню навколо козацтва як пересічних громадян, так і української еліти на ґрунті національно-релігійних інтересів. Прикладом такого об'єднання був вступ у 1620 р. П. Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства, того ж року за його піклування й підтримки Війська Запорозького в Україні була відновлена православна ієрархія [11, с. 27].

Останнє об'єднало козацтво з українською інтелігенцією, яка в ті часи була зосереджена у складі духовенства. У православної церкви з'явилися свої лицарі, а у громадян України – особистості, здатні згуртувати їх для боротьби за етнічну (українську) і конфесійну (православну) незалежність. Союз козацтва з православною церквою поклав початок розвитку українського бароко, яке охопило всі сфери українського освітнього та культурного життя. У 1632 р. на кошти та за військової підтримки Базавлуцької Запорозької Січі було утворено вищий освітній заклад – Києво-Могилянську Колегію шляхом об'єднання Братської та Лаврської шкіл [11, с. 43–44]. У цих школах, а також у Колегії навчалися козацькі діти. За своєю військовою потужністю Базавлуцька Запорозька Січ перетворилася на противагу Кримському ханству.

За таких умов наступною урядовою козацькою реформою повинно було стати включення Базавлуцької Запорозької Січі за «річпосполитським проектом» на правах автономії до складу Речі Посполитої. З реалізацією проекту польська влада отримала б можливість посилити свої позиції на Низу Дніпра і тим самим зміцнити оборону південних рубежів Речі Посполитої. Крім того, вона сподівалася покласти на утворену автономію (Військо Запорозьке) відповідальність за несанкціоновані вторгнення козацтва в межі володінь Османської імперії. З іншого боку, визнання цієї території автономією за «річпосполитським проектом» дозволило б українцям отримати етнічні й конфесійні права та свободи. Подальші історичні події, ситуації та процеси навколо козацького питання, зокрема дії з боку Московської держави, показали, що запропонований запорожцями шлях вирішення козацької проблеми був єдино правильний. Це зрозуміли і в Речі Посполитій, але з великим запізненням.

Втім король Владислав IV пішов іншим шляхом: на шостому році свого правління (1638 р.) він відкидає на узбіччя історії отриману від трьох своїх королів-попередників (у тому числі й від свого батька) спадщину щодо козацтва – знищує козацтво як суспіль-

ний стан, не розуміючи, що воно пустило глибоке етнічне, соціальне та духовне коріння в українському етносі [4, с. 96–98]. Вчиняючи так, Владислав IV не розумів і того, що, знищуючи українське козацтво, він прирікає свою державу – Річ Посполиту – як соціальну-політичну систему на загибель. Іншими словами, своїм вчинком король заклав для своєї держави бомбу уповільненої дії, яка спрацювала через десять років у формі української національної революції під керівництвом Б. Хмельницького.

Триумф і трагедію, які пережило українське козацтво, а з ним і український етнос у складі Речі Посполитої протягом 77 років (1561–1638), поставили перед автором цих рядків на порядок денний питання: чи тим шляхом еволюції рушило наше козацтво, довіривши свою долю польській шляхті? Яку місію повинно було виконати наше козацтво перед своїм народом і наскільки воно її виконало? Чи був у нашого козацтва альтернативний шлях еволюційного розвитку? Щоб відповісти на ці питання, треба знати, що собою являло українське козацтво, тобто знати його сутність. За визначенням Аристотеля, «тільки тоді можна зрозуміти сутність речей, коли знаєш їх походження та розвиток».

Нагадаємо, що вся природа, Всесвіт мають системну будову, яка описується **соціальними та етнічними системами** [6, с. 5–19]. Зокрема, системний характер суспільно-історичного розвитку означає, що всі події, ситуації і процеси цього розвитку не тільки випадково обумовлені і мають причинно-наслідковий зв'язок, **але й функціонально пов'язані між собою**. Водночас звернемо увагу на те, що цей процес відбувається за двома паралельними напрямками історії: **соціальним та етнічним**, які доповнюють один одне [2, с. 45–46]. Оскільки проведені автором дослідження в руслі соціальні історії не дали відповіді на питання, що розглядається, довелося звернутися до етнічної історії. **Як методологічний інструмент** для визначення механізму виникнення і стадій розвитку українського козацтва в руслі етнічної історії автор застосував «**Гіпотезу походження та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV–середини XVII ст. в аспекті етногенезу**» [8, с. 334–387; 9, с. 3–18; 10, с. 47–66], побудовану на засадах теорії етногенезу Лева Гумільова, у поєднанні зі структурою і функціями Великого Степового Кордону України (Далі – Великий Кордон) [2, с. 3–279; 3, с. 28–44; 8, с. 72–81; 12, с. 71, 282].

Висвітлити основні положення теорії етногенезу Л. Гумільова в коротенькій статті неможливо, тому торкнемося лише деяких моментів цієї теорії, зокрема такого явища, як *пасіонарність*.

Пасіонарність (від лат. *passio* – пристрасть) – це характерологічна домінанта, нездоланне внутрішнє прагнення (свідоме або, частіше,

неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на досягнення певної мети (часто ілюзорної). Ця мета уявляється пасіонарній особі інколи ціннішою навіть за власне життя, а тим більше за життя і щастя сучасників і одноплемінників. Як природна ознака пасіонарності генетично успадковується нащадками [2, с. 33,96].

Провідним чинником утворення етносу є пасіонарна складова етногенезу. Вона народжується в «інкубаційний період» тривалістю до 150 років, під час якого відбувається еволюційний процес консолідації пасіонарного елемента – звичайно за рахунок злиття пасіонарних завойовників з місцевими мешканцями. Наприкінці «інкубаційного періоду» за рахунок пасіонарної енергії, що накопичилася в суспільстві, спрацьовує пасіонарний енергетичний імпульс (поштовх), який здійснює запуск нової етнічної системи. Цей запуск проявляється в мутації відносно невеликої кількості осіб у пасіонарну спільноту, яка отримала назву консорції (від лат. *sors* – доля, тобто об'єднання людей зі спільною долею). Консорція за сприятливих умов і збереження пасіонарності її членів переростає в етнос. Механізм цього переростання такий: під впливом енергії пасіонарної спільноти відбувається вибух пасіонарності (або її флуктуація), який створює у значній кількості осіб, які мешкають на даній території, охоплених цим вибухом, особливий нервово-психічний настрій, що є поведінковою ознакою. Остання пов'язана з підвищенням активності, але характер цієї активності визначається місцевими умовами: ландшафтними, етнокультурними, соціальними, а також силою самого імпульсу. Це й пояснює, чому всі етноси оригінальні й неповторні, хоча процеси їх етногенезу схожі між собою.

Отже, вихідним моментом будь-якого етногенезу є специфічна мутація невеликої кількості пасіонарних осіб у географічному ареалі. Момент мутації (пасіонарного поштовху) залишається непоміченим сучасниками або сприймається надкритично: як дивацтво, божевілля, прояв поганого характеру і т. ін. Тільки на тривалому, близько 150 років, відрізьку часу стає зрозумілим, коли почався етногенез, тобто відбувся пасіонарний поштовх. Водночас зазначимо, що етнічні процеси не існують у «чистому» вигляді, оскільки негайно обростають соціальними оболонками, тому їх можна виявити лише шляхом дослідження модифікації і змін суспільних відносин [2, с. 90].

Етноси є біофізичними реальностями, завжди «одягненими» в ту або іншу соціальну оболонку. Щоб вилучити з цієї оболонки етнос, а із соціальної історії виокремити етнічну історію, **Л. Гумільов побудував модель етногенезу як системи і на основі системного аналізу визначив, що етнос як підсистема етногенезу протягом 110–150 років проходить процес становлення (без урахування «інкубаційного періоду»), який, як вже зазначалося, триває**

перед цим у межах 150 років) за етапами: «консорція», «конвіксія», «субетнос», «етнос» і еволюціонує, починаючи з консорції, упродовж 1100–1500 років за такими фазами: «піднесення», «акматична (пасіонарний перегрів)», «пасіонарний надлом», «інерційна», «обскурація», «гомеостаз», «меморіальна» і «виродження». Для кожної фази еволюції етносу і для перехідних періодів між фазами Л. Гумільов визначив морально-етичні імперативи поведінки, якими керувалися члени етнічних спільнот [2, с. 5–92, 238–239].

За висновками Л. Гумільова, нові етноси виникають на кордонах ландшафтних регіонів, у зонах етнічних конфліктів, де існують невідворотна метисація (тобто змішані шлюби), а також сполучення різних культурних рівнів, типів господарств та несхожих традицій [2, с. 10,35]. Отже, Великий Кордон був ідеальною зоною для формування української етносфери. Зокрема, українське прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина) з другої половини XIII ст. зазнало значної метисації внаслідок монгольської навали та декількох хвиль тюркських переселенців. Процес накопичення української пасіонарності за рахунок асиміляції завойовників та переселенців розпочався за часи правління литовського князя Ольгерда Гедеміновича (1347–1377) – першого литовського васала Золотої Орди на українських землях. У другій половині XIV ст. ординські територіальні військово-адміністративні одиниці – тьми (очолювали темники) Ольгерд трансформував в уділи литовських князів [7, с. 40].

Особливо активне злиття тюркського елемента з українським відбулося після передачі в 1397 р. золотоординським ханом Тохтамішем великому князю литовському Вітовту українських земель і створення останнім, починаючи з 1398 р., на межі з Диким Полем прикордонної оборони, яка складалася з мережі прикордонних замків: Брацлава, Звенигорода, Канева, Черкас, Переяслава та ін. Вітовт на першому етапі створення цієї оборони вимушений був залучати до прикордонної служби татарську і литовську еліту (через незначну чисельність тут еліти української), нормативно закріплюючи за ними землеволодіння або надаючи їх, а також соціальний статус боярина-рицаря (боярина-шляхтича) за цю службу. Соціальні вигоди були каталізатором християнізації, метисації й злиття тюркського та литовського елементів цього рангу з українським. Унаслідок цього процесу через півтора століття («інкубаційний період»), наприкінці XV ст., українці, мешканці південної Київщини та Брацлавщини (насамперед бояри-рицарі прикордонних замків та їх околиць), які поглинули в цьому регіоні ординців і литовців, перетворилися на високопасіонарний елемент. Подібну «імпортовану» пасіонарність отримала, зокрема, Англія в IX – XII ст. внаслідок асиміляції своїх завойовників – вікінгів [2, с. 150].

Вищевикладене свідчить про те, що до складу українського етносу були включені тюркський та інші етнічні елементи. Це нововведення не зруйнувало український етнос як систему на південній Київщині та Брацлавщині, але змінило його структуру в цьому регіоні. Очевидно, субетнічні групи, що тут існували, зазнали нівелювання, що спричинило спрощення структури українського етносу, а отже, й ослаблення його опору зовнішнім ударам. **Як жива система український етнос за таких умов «обирає посилене рішення»: створити на межі з Великим Кордоном нове субетнічне утворення, яке дозволить забезпечити підвищення фактора сталості й збалансованості українського етносу як системи, а також його опір навколишньому середовищу [2, с. 20].** Цей процес відбувався за етапами: консорція – конвіксія – субетнос. Конвіксія (від лат. *convictio* – спільне проживання, постійне спілкування) утворюється із консорції, якщо остання зберігається протягом тривалого часу (козацька консорція зберігалася понад 60 років). Конвіксія переростає тільки в субетнос [2, с. 22, 29].

Пасіонарна ситуація на українському прикордонні в другій половині XV ст., напередодні завершення «інкубаційного періоду» козацького етногенезу, перебувала у неврівноваженому стані (флуктуації), а наприкінці цього ж століття досягла критичної межі – біфуркації, з якої її вивели татарські напади. Унаслідок цього відбувся пасіонарний вибух, який спрямував пасіонарну енергію бояр-рицарів не тільки на захист прикордоння, а й на мутацію з їх середовища козацької консорції з імперативом: «Треба виправити світ, бо він поганий!» Оскільки козацька консорція виникла в умовах Великого Кордону як військової системи, то вона складалася з озброєних людей, а сама була первинним військовим утворенням – розбійницькою ватагою. **З погляду етнічної історії, члени цієї ватаги-консорції – це засновники нового українського субетносу, а з позицій соціальної історії – це зайві люди в суспільстві, які упродовж кінця XV – 60-х рр. XVI ст. були напівкримінальним елементом.**

Закономірно, що консорція переростає в субетнос за сприятливих умов. Такі сприятливі умови для неї створив, як уже зазначалось, уряд Речі Посполитої, запросивши козаків до участі разом із польською армією у Лівонській війні 1561–1569 рр., а також надавши козакам статус привілейованої військової верстви за правовими актами урядових козацьких реформ 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. **Рубежем початку бурхливого розвитку козацької консорції і переростання її у конвіксію зі збереженням пасіонарного імперативу поведінки – «Будь тим, ким ти мусиш бути!» – став 1569 рік. Розквіт, піднесення і переростання конвіксії в субетнос відбулися в період 1587–1596 рр., під час яких Базавлуцька Запорозька Січ (утвори-**

лася в 1590 р.) прагнула підпорядкувати собі волость силовими методами. За закономірностями етногенезу саме у такий спосіб Січ вдалося примусити мешканців волості змінити своє ставлення до козацтва з негативного на позитивне. Про це свідчить факт початку добровільного покозачення міщан волості на злами 1595–1596 рр. Ця дата є рубежем переростання конвіксії в козацький субетнос і поширення його на територію волості. Отже, процес утворення козацького субетносу як складової частини українського етносу тривав упродовж 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.). Цей процес засвідчив, що шукати дату виникнення Запорозької Січі раніше 90-х рр. XVI ст., тобто раніше утворення козацького субетносу, є недоречним.

Під час покозачення волості до складу козацького субетносу потрапили і субпасіонарії, у яких інстинкт самозбереження і прагматизму переважав над пасіонарністю. Це козацтво М. Грушевський назвав «господарським» [1, с. 40]. Саме на цю частину козацтва почав орієнтуватися уряд Речі Посполитої і в 1625 р. сформував із неї шеститисячне реєстрове козацьке військо, яке у 1638 р. допомогло польській армії знищити Базавлуцьку Запорозьку Січ і позбавити все козацтво (зокрема, й себе) привілейованого статусу. За постановою сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.) колишньому козацтву був наданий новий статус – холопів. Тепер до реєстрового війська (не козацького, а організованого «по-козацьки») зарахували не козаків, а холопів, позбавивши їх національного командування: усі посади, крім сотника і сотенного отамана, належали полякам [4, с. 96–97].

Подальші події засвідчили, що зупинити козацький етногенез було вже неможливо. За період *«золотого десятиліття спокою»* (1638–1648) нелегітимний субетнос накопичив надпотужний потенціал пасіонарної енергії для свого подальшого відродження й піднесення. Заклик Б. Хмельницького до повстання з острова Томаківка навесні 1648 р. став пасіонарним імпульсом-поштовхом, який викликав пасіонарну індукцію в полках реєстрових козаків і відгукнувся пасіонарним вибухом мешканців обох берегів Дніпра Середньої та Східної України. Відбувся новий запуск козацького етногенезу, унаслідок якого козацький субетнос не тільки відродився, а й став домінантою всього українського етносу. Етнічне пробудження мешканців Наддніпрянщини на основі цієї домінанти обросло соціальною оболонкою української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Активна участь українців у цій революції пояснюється в першу чергу не соціальними, а етнічними чинниками, зокрема високою їх пасіонарністю в контексті національного пробудження, у ході якого відбулися переможні козацькі битви на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пилявцями та під Зборовим. **У серпні 1649 р.,**

згідно зі Зборівським договором, козацький субетнос запанував у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, на території яких утворилася козацька держава Б. Хмельницького – Військо Запорозьке.

У другій половині 1649 р. козацький етногенез переріс із фази «піднесення» (закінчився її 150-літній ліміт) в «акматичну фазу (пасіонарного перегріву)», під час якої пасіонарії ламають первісний імператив поведінки. Вони припиняють працювати на загальну справу і починають боротися кожний сам за себе. Тому імператив змінює свій зміст. Він звучить так: «Не будь тим, ким ти мусиш бути, а будь самим собою!» Це викликало в державі Б. Хмельницького соціально-політичну і військову кризу, яка проявилася в повстаннях проти нього та занепаді боєздатності армії. У пошуках шляхів виведення держави з кризи Б. Хмельницький, по-перше, відродив за власним проектом у 1652 р. Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької. Мета цього відродження – позбавити свою державу від надлишку козаків-пасіонаріїв, що не потрапили до 40-тисячного реєстру і були провідним дестабілізуючим фактором у суспільстві, зосередивши їх на Низу Дніпра. По-друге, він прагнув зміцнити етнічну державну систему за рахунок включення до її складу подолян, волинян, поліщуків та представників інших українських субетносів, але для цього їх треба було спочатку відвоювати у Речі Посполитої. Тому він звернувся по допомогу до російського царя, шведського короля та князя Трансільванії. Здійснити цей задум Б. Хмельницькому завадила його передчасна смерть 27 липня 1657 р. Смерть Б. Хмельницького стала поштовхом до переростання козацького етногенезу в його державі з «акматичної (пасіонарного перегріву) фази» у фазу «пасіонарного надлому», тобто у громадянську війну, яка отримала узагальнюючу назву «Руїна».

Висновки

1. В основі методики дослідження етнічної історії українського козацтва – вилучення із його соціальної оболонки (організаційної структури та соціальної історії) його етнічної структури й етнічної історії. Механізм цієї процедури здійснюється за методом системного підходу та системного аналізу. Як вища система обирається Великий Кордон, його підсистема – етногенез, а підсистема останнього – козацтво. Далі, на основі системного аналізу, визначається, що козацтво як підсистема етногенезу протягом 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.) переживає процес становлення (без урахування «інкубаційного періоду», який, як вже зазначалося, триває перед цим у межах 150 років) за етапами: консорція, конвіксія, субетнос і еволюціонує, починаючи з консорції, у майбутнє за таким фазами:

піднесення, акматична фаза («пасіонарний перегрів»), «пасіонарний надлом» та ін. (див. рисунок-схему козацького етногенезу).

2. Розгляд українського козацтва в аспекті етногенезу засвідчив, що, по-перше, виникнення українського козацтва на першому етапі було пов'язане не зі збройним захистом української землі від нападів кримських татар, а з утворенням нового субетносу (козацького) у складі українського етносу з метою забезпечення виживання останнього в небезпечних демографічних умовах Великого Кордону. По-друге, розгляд українського козацтва в аспекті етнічної історії дає підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу.

3. Українське козацтво виконало основну свою місію із захисту українського етносу і його православної віри у складних демографічних умовах на півдні України, сприяло розвитку освіти й культури на засадах українського бароко. Саме козацтву належить провідна роль у зміні назви нашого етносу з русинського на український. Оскільки козацький субетнос був не тільки складовою частиною українського етносу, а й його домінантою, інші русинські субетноси (подоляни, волиняни, поліщуки й ін.) теж визнали себе українськими. Водночас слід зазначити, що козацька національна ідея українського державотворення під протекторатом Речі Посполитої виявилася, на превеликий жаль, слабкою, що негативно відбилася на нашій спадщині з цього питання.

4. Чи був альтернативний шлях еволюції українського козацтва замість польського? На мою думку, таким альтернативним шляхом був молдавський варіант. Із 27 походів претендентів на престол Молдавії 15 були козацькими [5, с. 57–76]. Утворення українським козацьким субетносом Запорозької Січі під протекторатом Туреччини могло б забезпечити, по-перше, утворення української козацької держави наприкінці XVI ст. у тих же територіальних межах, якими володіла Базавлуцька Запорозька Січ. При цьому десь упродовж 50 років мала б тривати етнічна фаза піднесення, що сприяло б розвитку й утвердженню державної свідомості громадян. По-друге, збереглися б етнічна (українська) і конфесійна (православна) свободи. На підтвердження такого варіанту розвитку подій наведемо факт перебування під протекторатом Кримського ханства Кам'янської та Олешківської Січей упродовж 25 років (1709–1734) і під протекторатом Туреччини Задунайської Січі упродовж 46 років (1775–1821).

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.

2. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л., 1990.
3. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Р. Дашкевич // Зап. НТШ: іст.-філос. секції. – Львів, 1991. – Т. 222.
4. Історія України в документах і матеріалах / укл. М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 1.
5. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
6. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
8. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наук. видання / передм. Ю. А. Святця, відп. ред. В. А. Смолій / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
9. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 4.
10. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 5.
11. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1970.
12. Чмихов М. О. Давня культура: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. О. Чмихов. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 5) «1750–1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОМІСІЇ У СТАРОСАМАРСЬКОМУ РЕТРАНШЕМЕНТІ ЯК СКЛАДОВА ВЗАЄМОДІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА КОША (1750–1760 рр.)

Стаття присвячена комісіям у Старосамарському ретраншементі як елементу взаємодії російських військових із запорозьким Кошем.

Ключові слова: комісія, Кіш, паланка, Старосамарський ретраншемент, російські солдати.

Статья посвящена комиссиям в Старосамарском ретраншементе как элементу взаимодействия российских военных с запорожским Кошем.

Ключевые слова: комиссия, Кош, паланка, Старосамарский ретраншемент, российские солдаты.

© О. А. Репан, 2012